

Ағаның бойындағы табиғи ғалымдығы, тіл-әдебиетке бірдей жүйрік кең филологиялық ойлау жүйесі, журналистік дәлдігі оның қолынан шыққан шығармалардан анық байқалады.

Ұстаздың ісі, ғылыми өмір жолы оның шәкірттерімен жарасымды жалғасын табады. Есаған білімді де білікті шәкірттер тәрбиелеп шығарды. Олар қазіргі кезде ұстаздарының үмітін ақтап, абыройлы еңбек етіп жүр. «Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді» деген сөз бар. Есет ағай жаратылысынан жақсы адам, жақсы ғалым. Ол кісінің ғылыми туындылары әрқашан да қазақ тіл білімінің, түркітанымның төрінде тұрады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қ.Жұбанов Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –Алматы, Ғылым, 1999. -581 б.
2. Қ.Жұбанов. Шығармалар мен естеліктер. Алматы, «Өнер», 1990.
3. А.Тайжанұлы. Құдайберген Жұбанов дүниетанымы. Ақтөбе, 1999

GTAMP 16.21.55

ПРОФЕССОР Қ.ЖҰБАНОВТЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ КОГНИТИВТІК САНАНЫҢ ТІЛДІК КӨРІНІСІ

Ж.А. МАНКЕЕВА

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қаласы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада профессор Қ. Жұбановтың зерттеулері заманауи қазақ тілі біліміндегі антропоцентрилік парадигма позициясынан қарастырылады.

Түйінді сөздер: лингвомәдениеттану, этномәдени, лингвогенезис

Аннотация. В статье исследования профессора К.Жубанова рассматриваются с позиций антропоцентрической парадигмы в современном казахском языкознании.

Ключевые слова: лингвокультурология, этнокультурный, лингвогенезис

Annotation. In the article, the research of Professor K. Zhubanov is considered from the perspective of an anthropocentric paradigm in modern Kazakh linguistics.

Key words: linguoculturology, ethnocultural, linguogenesis

Қазіргі қазақ қоғамын ілгері апаратын рухани-әлеуметтік мақсат пен мемлекеттік мүддеге сай ұлттық сананы тіл арқылы жаңғырту – руханиятымыздың ең өзекті мәселелерінің бірі. Осымен байланысты тәуелсіздік кеңістігі аясында елдік тұғырдың бекітіле түсуін қамтамасыз ететін шарттардың бірі – жан-жақты да кешенді зерттеулерде айқындалған халықтың ғасырлар бойғы іс-тәжірибесі, дүниетанымы қорытылып,

тұжырымдалған сөз қазынасының қазіргі таңдағы «рухани жаңғыру» бағдарындағы кең көлемді жұмыстарға негіз болуы.

Бұл шара тіл иесінің инсандық және дүнияуи болмысын тіл феноменінің мұрагерлік (кумулятивтік) қызметіне сүйеніп, оның тереңге тартылған тамырына қарай жетелейтін «індете зерттеуді» (Ә.Қайдар) қажет етеді. Осы тұрғыдан қарағанда, қазіргі әлемдегі жаһандану тоғысында жойылу емес, жасампаздықты мақсат еткен ұлттық «рухани жаңғыру» үдерісінің бастау көзін көне түркілік рух пен тіл иесінің когнитивтік сана сабақтастығында анықтаған жөн. Оған ғылыми-танымдық негіз болатын құрылымдық жүйе ішінде жасалған түркітану саласындағы салыстырмалы-тарихи зерттеулерді жалғастырған соңғы кездегі антропоэлектік парадигмаға сай жүргізілген зерттеулер.

Антропоэлектік парадигмада тілдің жүйелі-құрылымдық субстанциясы емес, тілдің қоғамдағы қызмет ету тәсілін бейнелейтін этностың қоғамдық санасының көрінісі маңызды. Соның негізінде сол қоғамдағы тіл иесі дүниені өзінше мүшелеп бейнелеу арқылы қалыптастырған танымына сүйеніп, дүниенің тілдік бейнесін жасайды.

Осы сипаттағы қағиданың ғылыми нышандарының көріністеріне қазақ тіл білімінің, лингвомәдениеттануының негізін салушы профессор Қ.Жұбанов еңбектерін зерделеу барысында тап боламыз. Атап айтқанда, Қ.Жұбанов зерттеулерінде ұлт болмысын тануда тілдің мәдениетпен сабақтастығына ерекше назар аударып, оның тіл арқылы халықтың тағылымдық мұратын мәдени әрі тілдік мұра ретінде сақтап және оны этностың әр дәуірдегі ұрпақ өкілдеріне жеткізіп танытатынын атап көрсеткен. Ғалымның: «Халықтардың тұрмыс қалпы түрлі-түрлі болған соң, олардың әр затқа қоятын аттары да түрлі-түрлі. Тіл ұзақ заман жасалады, бірден өзгермейді, оның өзгерісі тұрмысқа байланысты» [1, 93] деген пікірі В.Гумбольдттың тілді адам рухын бейнелеудің тәсілі, ал сөйлеуді рух қызметін көрсетудің түрі деп санаған лингвофилософиялық тұжырымдамасымен сәйкеседі [2]. Ол бойынша тілдердің айырмашылықтары мен қызмет ету ерекшеліктері түрлі халықтардың интеллектуалдық құндылықтары мен ойлау жүйесіне қатысты әртүрлі.

Жалпы, В.Гумбольдттың қолданысындағы «рух» сөзінің ұғымы табиғатқа, адамға әсер ететін сырттан келетін тылсым күш емес, адамның жан дүниесіндегі ішкі қуаты мен ақыл-ойы.

Профессор Қ.Жұбановтың тіл арқылы ұлт мәдениетінің болмысын жаңғыртқан тұжырымдарына сәйкес тілде сақталған этномәдени атауларды белгілі бір қоғамда өмір сүрген рухани әрі материалдық қоры бар іргелі елдің өмір тіршілігінің қажетті туындысының таңбалануы деп қарайды: «Мәдениет – қазанның күйесінше жұғатын нәрсе емес, мәдениеттің белгілі сатысын көксегендей жағдай тумаған болса, жоғары мәдениеттің өзі келіп ауызға түспейді» [1, 325]. Демек, ғалым түсінігінде тілде қалыптасқан мәдени атаулар шындық

өмірде қолданылатын материалдық туындыны ғана атамайды, күнделікті өмір тәжірибесі негізінде қалыптасқан танымның тілдік санадағы ассоциативтік-вербалды көрінісі

Осы тектес зерттеулерінің ішінде бізді ерекше қызықтырған тіл иесінің когнитивтік санасының көрінісі ретінде дәлелдеп жазған қазақтың төл мәдениетінің бір түрі күй өнері туралы мақаласының психолінгвистикалық қыры. Ғалымның төмендегі пікіріне осы тұрғыдан зер салсақ: «қазақ халқынан бұрын да талай жыл жасап, әлденеше жүз жыл бұрын туып, өзінің қандай ғылым екенін білмейтін пән бар. Осы өзі бар, бірақ не екендігі білмей қарайтын мәселенің көлемін білмей, басқа пәндерден іргесін аша алмай, психология адамның жанын қарайтын ғылым делініп келеді (көбінесе). Осы күнгі *рух* (ерекшелеген біз – М.Ж.) психика болмай, барып тұрған мистика, спиритизм, жан деп келді». [1, 77].

Жоғарыда профессор Қ.Жұбанов атап көрсеткен *рух*, оның ішінде *ұлттық рух* ұғымы арқылы күй өнерінің ұлттың төл мәдениеті ретіндегі генезисі, мәні, қызметі анықталып, *күй* сөзі *көк* сөзімен байланыстырылады. Және ол музыкалық термин я жанрлық форма атауы ретінде емес, ұлттың таным санасымен сабақтасқан кешенді сипатта талданады. Атап айтқанда, күйдің әуел баста пайда болған, шыққан ортасында көңіл көтеру, сауық құралы қызметін атқармағанын, табиғат күштерін бағындыруда күйдің магиялық, психикаға әсер етуші күші арқылы «табиғаттың жасырын күшімен астарласып барып, соған дегенін жүргізуге, қазақша айтқанда, арбауға тырысатынында» деп көрсетеді [1, 278].

Сонымен бірге профессор Қ.Жұбановтың зерттеулерінде «күй» ұғымының кешенді сипатын көрсететін мынадай әлеуметтік қызметтері де көрсетілген: діни, емшілік, метеорологиялық, астрономиялық, аңшылық т.б. салалардағы қолданысы. Олардың осы қызметтері іске асырушы адамдардың когнитивтік санасына сай *бақсы*, *қобыз* (оны танымдық тұрғыда ғалым *абыз* ұғымымен байланыстырады), *сыбызғы* т.б. атаулардың этимологиясымен бір танымдық контексте түсіндіріліп, атаулардың мәні тек музыка құралы емес, этнос болмысымен біте қайнасқан тіл иесінің мифтік санасына сәйкес ерекше магиялық, киелі, космос ретінде қарастырылады.

Табиғат пен адамның өзара қатынасындағы мифтік танымның көрінісі туралы зерттеуші: «Алғашқы әзірде адам қоғамы табиғатпен арпалысқан шағында түрлі табиғат күштерін өздеріне бағындырмақшы болған. Табиғатты өзіне бағындырудың алғашқы түрі турадан-тура балталап бұзып өзгерту, турадан-тура өңдеу болған болса, кейінірек олай туралай өзгерту емес, магия еңбегі арқылы табиғаттың жасырын күштерімен астарласып барып, соған дегенін жүргізуге, қазақша айтқанда, арбауға тырысады» деген тұжырым жасайды [1, 278].

Осы тұрғыдан профессор зерттеулерінде *күн көру, күн байыды, күн батты, Ұмай ана, безгегі ұстады* т.б. сөздердің этномәдени лексикасы қатарында қалыптасуының тек филогенетикалық, онтологиялық сипаты ғана емес, санадағы уәждік негізі, уақыт пен кеңістік контексіндегі тіл иесінің этнотанымдық табиғаты да ашылған. Біздің ойымызша, бұл бағыттағы зерттеулерінің «тіл мен таным» сабақтастығын тілдік санада дүниенің концептуалдануын ұжымның өмірлік тәжірибесі, дәстүрі мен перцептивті-сезімдік қабылдауы негізінде іске асатын қазіргі зерттеулерде «дүниенің балаң суреті» немесе «дүниенің балаң моделі» («наивная картина мира», «наивная модель мира») деп аталатын кезеңімен байланыстыруға болады. Бірақ бұл кезең де социумның дүниені, табиғатты қабылдау деңгейі – этноұжымның көп ғасырлық, танымдық қызметінің нәтижесі. Мысалы, Қ.Жұбанов зерттеулеріндегі *безгегі ұстады, жыны қозды, арқасы ұстады* т.б. тіркестердің мәнін талдауға мифтік таным деңгейіне сәйкес «аурудың иесі бар» деген түсінік негіз болады.

Түркілердің байырғы мифологиялық бейвербалды ойлау жүйесінен бастау алған салт-дәстүрлер мен ырымдардың тілдік атауларына (*жоқтау, күй туралы* т.б. мақалалары) жасаған ғалымның лингвогенезистік зерттеулеріне қатысты ғылыми тұжырымдарын Леви-Стросс, Е.Мелетинский, В.Тэрнер т.с.с. антрополог, философ, мифолог ғалымдардың пікірлерімен салыстыруға болады.

Қазіргі қоғамдағы ұлттық сананы жаңа сапалық деңгейге көтеру үдерісімен сабақтас «рухани жаңғыру» бағдарын жүзеге асырудың бір құралы, этномәдени кодтың бір қазығы – тілдегі ономастикалық жүйе. Бұл мәселенің тамырына да ұлттың когнитивтік санасында қалыптасқан модель тұрғысынан алғаш назар аударған – профессор Қ.Жұбанов. Мысалы, *Күнсұлу, Айсұлу, Күнжарық, Айжарық, Таңжарық, Жылгелді, Қожамберді, Ұлболсын, Жолқұтты, Көзжақсым, Атжақсы, Бөрібасар, Кенжезара, Байкенже және сүткенже, жаужұмыр* т.б.

Сонымен, бұл тілдік деректерді сол тілде сөйлеуші халықтың әр кезеңдегі тарихи-әлеуметтік тәжірибесіне негізделіп, мәдени-танымдық деңгейіне сай қалыптасқан вербалды-ассоциативті категория ретінде қарауға болады. «Тіл мен ұлт біртұтас» деген қағида ежелгі мәдениет көріністері, әртүрлі салт-дәстүрлердің тіл арқылы ұлт санасында сақталып жетуі арқылы ұлтты тұтастырушы, жалғастырушы қызметімен дәлелденіп, жаңғырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жұбанов Қ. Қазақ тіл жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999.
2. Гумбольдт В.Ф. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985.